

BÉRES NORBERT

A hatalom és az identitás torz alakzatai

(Szabó Róbert Csaba: *Alakváltók*)

„Holnaputánra magunktól elfogyunk.”
(Csengey Dénes)

A közép-kelet-európai totalitárius rendszerek árnyékában élő egyén tapasztalatainak, traumáinak, sorstragédiáinak, identitásmintázatainak ábrázolhatósága kiemelt jelentőségűvé vált a közelmúlt irodalmiságában, különösen a kortárs erdélyi magyar irodalom ún. „rendszer-váltás-regényeiben”. A vonatkozó munkák rendszerint alulnézeti perspektívából teszik láthatóvá a hétköznapi alakok életét a diktatórikus világ tipikus szituációiban, a korlátozások útvesztőiben, a kisvilágok, civil miliók alkui-ra, morális szempontból gyakran vitatható döntéshozatalaira, kompromisszumaira közelítenek rá, egyértelműsítve az olvasó számára, hogy a túlélés érdekében sokak készek átlépni az erkölcsi határaikat, lemondani az elveikről, sőt, akár a személyiségük integritását is képesek kockáztatni. Aminek gyakran végzetes a kimenetele – az én részleges vagy totális feladását, az identitás óhatatlan torzulását jelenti. A totális diktatúrák egyik alapvető célkitűzése eliminálni az emberek személyes és társadalmi identitásainak sokféleségét – olykor emberi identitásukat is –, kísérletet tesznek a tisztán egynemű, etnikailag, ideológiailag, kulturálisan, társadalmilag és pszichológiailag differenciálatlan társadalom létrehozására, ahol az identitás már nem a saját én átélésének, az önleírásnak egyik módja, hanem valami olyasmi, amit kívülről érkező hatások kényszerítenek az emberekre.¹ Az ilyen homogenizáció azonban utópisztikus elképzelésnek minősíthető, hiszen az erőszakos egyneműsítő törekvésnek, az alakváltást, az átalakulást elvárásaként deklaráló gyakorlatnak csakis a felszínt karcoló, lényegi változás nélküli végkifejlete lehet. Jelen írás a köztes lét, a tranzitszerűség, a nyelvi és mentalitásbéli hibriditás vezérfogalmait mozgósítva az alak- és identitásváltás torz kifejeződéseit, illuzórikus alakzatait, az átmenetiség erodáló hatásait keresi Szabó Róbert Csaba *Alakváltók* című regényében: a dolgozat előfeltevése szerint az átalakulás implementációként lehetetlen, mind a hatalmi struktúrák, mind az egyes individuumok határszituációkban rekednek, ami fékezi a letisztult, kész formációk kialakítását.

Szabó Róbert Csaba első regénye – hasonlóan Bodor Ádám, Dragomán György, Láng Zsolt, Papp Sándor Zsigmond, Tompa Andrea műveihez – a romániai rendszer-váltás kronotoposzájának sorsfordító, történelem- és társadalomformáló jelenségeire, az azokat átélő karakterek tapasztalataira építi a tematizált korszakok

¹ Erős Ferenc, *Rendszerváltás – identitásváltás*, Magyar Tudomány, 1991/9, 1107–1108.

összefüggésrendszerét, hálózatszerű, nem lineárisan szerveződő kapcsolatot tételezve fel különböző évtizedek, történetesen a Gheorghiu-Dej- és a Ceaușescu-éra különböző eseményei között.² „Rendszerváltásregényről” van ugyan szó, a kapcsolódás azonban csak részleges, amennyiben a „fordulat” időszaka csak a voltaképpeni történet narratív kereteként funkcionál, amely egy mindvégig ismeretlenségbe burkolódzó orvos és egy titokzatos országjáró pálinkakereskedő, Xavér komplementer elbeszéléséből bontakozik ki (a multiperspektivikus elbeszéléstechnika egymásba ágyazódó, egymást keretező szövegek láncolatából építkezik). A két férfi a Máramarosból Bukarestbe vezető vonaton találkozik, ahol Xavér egy komplex, de bevégezetlenül maradó históriával irányítja magára a kezdetben gyanakvó énelbeszélő érdeklődését. Xavér tolakodó bizalmaskodása elsőre provokációnak tűnik, főként, hogy kiléte, valós mivolta mindvégig homályban marad, sőt, az elbeszélés azt az értelmezési lehetőséget is felveti, hogy Xavér és az orvos lényegében egyetlen személy: „Talán ugyanaz a személy vagyunk kicsit, maga meg én, nevetett halkán Xavér. A helyjegyünk legalábbis ezt mondja.”³ Azon szövegmomentumok, hogy ugyanarra a helyre szól a jegyük; hogy az énelbeszélőt rendre kétségek gyötrik Xavér létezésével kapcsolatban; hogy számos utalás történik a két karakter azonosságára, a szereplők közti határok felszámolódását, az elbeszélői távlatok szétszalazhatatlanságát, a szubjektumok egymásra és egymásba rétegződését érzékeltetik.⁴

Meglehet persze, ez a Xavér nem is létezett ott és akkor a Máramaros-sziget–Bukarest-vonalon, azért nem tudok róla mesélni. Meglehet, sokkal fontosabb az a félig elképzelt, félig valós tudás, amit akkor hallottam tőle. Ez az ember nem is élt, később ez jutott eszembe, mert milyen esélye van egy ilyen embernek túlélni bármit is a nyolcvanas években, ha ilyen történetekkel jár-kezel a nagyvilágban. A saját tükörképemmel találkoztam, az beszélt mai napig. Próbálom megfejteni mindentudásának eredetét, szomját és hajtóerejét, szándékait, mert lehet ugyan, hogy nem élt, de a találkozásunknál valószerűbbet mégsem tudok elképzelni. (22–23.)

Xavér vehemens beszédfolyama, szokatlan mesélőkedve akaratlanul is lehenyerli az elbeszélőt, aki a fővárosba érkezése után sem képes szabadulni a történet hatása alól. Bukaresti tartózkodása időszakában aztán árnyalódik a vonaton elkezdett elbeszélés – Xavér lakásán különféle dokumentumokból bontakozik ki a férfi ügynöki tevékenysége, valamint a vonaton elnagyoltan felvázolt, az 1950-es években a berendezkedő

² BALÁZS Imre József, *A rendszerváltás megjelenítése kortárs erdélyi magyar regényekben*, Századvég, 2013/67, 49–62; BÁNYAI Éva, *Fordulat-próza: Átmenetnarratívák a kortárs magyar irodalomban*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 7–28.

³ SZABÓ Róbert Csaba, *Alakváltók*, Budapest, Jelenkor, 2016, 11. (A további regényhivatkozások oldal-számait az idézetek után közlöm. – B. N.)

⁴ BÁNYAI, 115–116.

kommunisták ellen lázadó banda és az őket üldöző Szekuritáté-tiszt, Alex Perjovschi részletes története. A tulajdonképpeni cselekmény tehát a „talált szöveg” motívumán keresztül lép működésbe – a szöveg (újra)olvasásán, másolásán, újraértelmezésén alapuló regénymodellt követve –, miközben az anakronisztikus időszerkesztés, az idősíkok gyakori váltakozása, az előre- és hátrautalások rendszere lehetővé teszi, hogy az olvasó betekintsen Románia 20. századi történelmének különböző periódusaiba a második világháborútól a Ceaușescu-diktatúra bukásáig. Az első rész belső nézőpontú, homodiegetikus elbeszélése helyébe – a Xavér lakásán talált iratcsomó mediális átfordításával, vagyis a rekonstrukció aktusával – külső nézőpontú, heterodiegetikus történetmondás lép, amely a Gheorghiu-Dej-kormányzat éveinek sötét eseményeit és egykorú kihatásait középpontba helyezve eredményez idő- és térbeli dimenzióváltást.

Az átalakulás több évszázados múltra visszatekintő irodalmi toposza a kötet meghatározó koncepciószervező elve. Az *Alakváltók* a hatalmi szerkezetek működési mechanizmusaira, pozícióőrző és státuszmentő taktikáira közelít rá, rendszerint szentenciózus mondatokban rögzítve azon felismerhető mintázatokat, amelyek a második világháborút követően kialakuló közép-kelet-európai politikai rendszerek jól bevált, idővel önműködővé váló, az uralom megtartását célzó – ezért a „köpönyegforgatást” szükségszerűségként deklaráló – gyakorlataival kapcsolatosak. A hatalom sokféle formában mutatkozhat, mégis mindenkor ugyanazt a logikát követi. Érdekes tehát a „rendszer-váltást” mint sűrűsödési pontot relatív, tranzitorikus minőségében szemlélni – amint azt a névtelen énelbeszélő is teszi 1989 decemberében –, hiszen a vezető elit a hatalomstruktúra, a status quo megőrzésében érdekelt, miközben igyekszik a hatalomra aspiráló fiatal politikai garnitúrát távol tartani, vagy, amennyiben elkerülhetetlen a politikai átrendeződés, a privilégiumok újbóli elosztásánál lépéselőnyt biztosítani az egykori nómenklatúraelitnek. Ugyan a régi elit egy része elveszíti a kiváltságait, olykor akár az életét is – mint a Ceaușescu-házaspár –, a hatalomgyakorlás voltaképpen a régi elit mobilabb rétegei és az előző években feltörekvő új elit közötti kompromisszumokon alapszik.⁵ Iliescu, Ceaușescu egykori szövetségeseinek feltűnése a mozgalmak élén egyértelműsíti, hogy az elitcsere két lehetséges módozata, az elitcirkuláció (széleskörű személyi változások) és az elitreprodukció (személyi folytonosság) közül Románia esetében a második érvényesült, ami óhatatlanul kikezdte a rendszerváltozás hitelét. Számos történész megfogalmazta már, hogy a romániai rendszerváltás, amely a legerőszakosabb volt a közép-kelet-európai átmenetek közt, gyakorlatilag politikai és gazdasági hatalomátmentésként értelmezhető, akképpen, ahogyan azt Hankiss Elemér „Nagy Koalíció”-hipotézise leírta: a nómenklatúraelit számára lehetővé válik, hogy kapcsolati tőkéjének segítségével az ancien régime-beli politikai hatalmának egy részét átmentse és átalakítsa az új rendszerben érvényesíthető hatalomra és privilégiumokra, ezáltal biztosítva a

⁵ ERŐS, 1107.

kontinuitást.⁶ Történeti távlatból mindez a Román Kommunista Párt másodvonalára, a humáninfrastruktúrára, a szervezetekre is érvényes feltevésnek bizonyult, különösen a hírhedt Szekuritáté kapcsán. „A romániai állambiztonság mindenhol jelen lévő, mindent mozgató és a háttérből irányító rendszere a rendszerváltást követően sem tűnt el, hanem az átmeneti időszakot saját struktúrájának átmentésére, a régi formákat használva épült be az átmeneti társadalomba.”⁷ Hogyha tehát a hatalom átkonvertálását követően a vezető elit személyi állománya változatlan marad, aligha képzelhető el bármiféle szemléleti megújulás.⁸

Vagyis a rendszerváltás mint történelmi-politikai fordulat, a totalitárius és a demokratikus rendszerek közti átmenet illúzióként leplezhető le, mert a változás lehetőségével kecsegtető, de az ígéretet soha be nem váltó – ennél fogva gyakran kiábrándulástörténetként felvázolt – processzust egyéni sorscsapások, egzisztenciális kacskaringók, kudarcok keretezik, következésképpen sokak számára tragikus végkiemenetelű. Az *Alakváltók* ugyancsak a kiábrándulásra helyezi a rendszerváltás-reprezentáció súlypontját, hiszen mind az elbeszélő, mind a (kezdetben lelkesedő, aztán az eufóriából fokozatosan felocsúdó) kortársak hamar felismerik, kik fognak a „lecsérelt” elit helyébe lépni: „Ami azt illeti, mióta Iliescu feltűnt a tévében a forradalmárok élén, sokakban megrendült a bizalom. Egy keményvonalas kommunista fog megmenteni minket, kérdezzeték egymást a fiatalok az utcán.” (6.) Az ország úgy indul el a demokratizálódás felé, hogy az egykori hatalom vezető tisztségviselői – akik személyükben testesítik meg a régi rendszert – a társadalom tekintetétől elzárta „átgombolkoznak”, ismét vezető pozíciókra tesznek szert, miközben a politikai retorika mindent elkövet, hogy az „új” funkcionáriusokat a demokrácia fáradhatatlan híveiként jelenítse meg. „A korábbi rendszer figuráinak az újrahaznosulása révén az átmenet terei az átplántálódás terei: az átöröklődések, a régi elemek új összekapcsolódási sémái jellemzik.”⁹ Habár az *Alakváltók* nem tekint a rendszerváltás utáni időkhöz, az alakváltás motívumán keresztül sikerül érzékeltetnie, hogy nincs esély a „nagy társadalmi megtisztulásra”,¹⁰ a hatalmi hierarchia lényegi értelemben nem változik, legyen akár Gheorghiu-Dej, akár Ceaușescu, akár Iliescu az ország első embere, az ún. fordulat – az átalakulást célzó kísérletek eltorzulásával – csak a felszínen történik

⁶ HANKISS Elemér, *Kelet-európai alternatívák*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989, 310–352. Vö. KRISTÓF Luca, *A politikai elit = A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*, szerk. KÖRÖSÉNYI András, Budapest, Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015, 65–67.

⁷ BÁNYAI, 22.

⁸ HORKAY-HÖRCHER Ferenc, *Az értékhiányos rendszerváltás: jogelméleti és politikafilozófiai megfontolások*, Fundamentum, 2003/1, 63.

⁹ FARAGÓ Kornélia, *Átmeneti mozgások, keletkezések, változás-létesülések: A magas intenzitású idő-terek elbeszélhetőségéről = Átmenetdiskurzusok: Irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*, szerk. BÁNYAI Éva, Bukarest – Sepsiszentgyörgy – Kolozsvár, RHT Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, 16.

¹⁰ HANKISS, 345.

meg.¹¹ Magától értetődő tehát, hogy a társadalom az „új” politikai berendezkedés kialakítására is kételkedve tekint. A célvesztés érzete elmélyíti a tranzit-létben rekedtség tapasztalatát, mintegy kimerevítve az elmúló és a kezdődő közti átmenetiséget.

Kézenfekvőnek mutatkozik a már-már közhelyszerű lepkehasonlat szerepeltetése, a végtelen körforgás szimbólumán keresztül érzékeltetni a hatalmi képződmények hasonló, ciklikusságon alapuló státuszmentő tevékenységét:

Mert a lepke élete szépnek tűnik, de időtartama kétségbeejtően rövidnek, és ha hozzávesszük, hogy a röpködő életmód a ciklus utolsó állomása, a legjobb lenne azonnal agyonütni, mielőtt még petéket rakna le. Mielőtt még az egész előlről kezdődne. Fejjel lefelé kitűzni, ez az egyetlen lehetőség, hogy a peték még véletlenül se essenek ki belőle, ha netalán még élne. (7.)

Azokban hamar nyilvánvalóvá válik, hogy – a szemléletes hasonlatot követve – a peték még a lepke halála előtt életre keltek, ami nem csupán a névtelen énelbeszélő személyes belátása, hanem a forradalom hitelességében és a lehetséges változásban hívó társadalomé is:

A másodvonalas kommunisták ott tolongtak az üresen maradt székek körül. És akkor megértettem, miről beszélt Xavér. Hogy a pillangó előbb-utóbb újramezdi az életét a lerakott peték révén, és a kezdetek állapota lárvaszerű, szükségszerűen primitív, és semmiféle szépség nincs benne. A decemberi események után a lárva élete köszöntött az országra. (238.)

Kétségtelen, hogy az átváltozás, alakváltás mechanizmusát – amely tematikus és motivikus szinten egyaránt érvényesül – célszerű volt egy szupermotívumban rögzíteni, a lepke mint metafora olvasatát érintő kinyilatkoztatások, egyértelműsítő magyarázatok azonban szűkítik az olvasó értelmezési lehetőségeit, kevés interpretációs szabadságot hagynak, így a lepkemotívum óhatatlanul didaktikus lesz. A „lepkemetafora maga alá gyűri a történetet”, amit a regény szerkezeti felosztása is erősít (Abdomen: *potroh*; Thorax: *tor*, Caput: *fej*).¹²

Diktatúrában az egyén lehetőségei behatároltak. A Román Kommunista Párthoz való hűség, a színlelt vagy valós alázat a szabadságot jelent(het)i, amit elvárásként posztulálnak a társadalom felé a politikai retorikában, a hétköznapi gyakorlatban, valamint az olyan parabolisztikus – egyben szélsőségesen ironikus – történetekben egyaránt, mint Gheorghiu-Dej háromszori átváltozása: „Vegyél föl új alakot, és szabad lehetsz, köpd be rabtársadat, a szomszédodat, az apádat, a testvéredet, és örök

¹¹ BALÁZS, 51. Hasonló felszínes alakváltás történik *Az érsek látogatása* hegyivadászi esetében, akik szerzetesi ruhába öltöznek át. Vö. BÁNYAI, 13.

¹² *Uo.*, 117.

életet nyersz.” (124.) A hatalomhoz simulás kényszerűsége, a hamis átvedlés gyakran idéz elő olyan helyzeteket, amelyek meghasonlást támasztanak az egyénben, a belső lelki egyensúly felbomlásával veszélyeztetnek, kikezdi az identitás egységét, mégis sokaknak a megmaradás egyetlen lehetősége az erősen hierarchizált hatalmi alakzatban.¹³ Mások számára a rendszer brutalitásával szembeni konfrontáció jelent alternatív túlélési stratégiát. Minthogy a totalitárius rendszerek elzárt világában a szabadság paradox módon a szabadság hiányán keresztül tapasztalható meg,¹⁴ aligha meglepő, hogy az elnyomó hatalom ellen nyílt lázadás bontakozik ki, mint a székelyföldi Ozsdola környékén „tevékenykedő” Sólyom-banda mozgalma. Szabó Róbert Csaba regényének központi cselekményszála Sólyom Ferenc és emberei küzdelmére fókuszál, amint törvényen kívüliekként folytatnak harcot a Párt karhatalmával szemben, miközben mozgásterük – életben maradási esélyük – fokozatosan beszűkül. Az atmoszférateremtés, a milió élővé, korhúvé tétele a referencializálható valóságélelmekre támaszkodik, a fikciós Sólyom-bandát ugyanis valóságos személyekről, történetesen Pusztai Ferencről és renitens társairól mintázta a szerző. Pusztaiék évekig képesek voltak dacolni az állambiztonsági szervek alakulataival, „partizánharcukban” komoly veszteségeket okozva az üldözésükre kirendelt csapatoknak, mígnem 1955 augusztusára a Szekuritáté szokatlanul kemény föllépése végleg fel nem számolta a „lázadókat” (Pusztai Ferencet 1955. augusztus 10-én ölték meg egy tűzharcban). Pusztaiék „betyáros” akcióit a pártfunkcionáriusok körében félelem, míg a környékbeli lakosokéban aktív vagy csendes szolidaritás kísérte, ezt Pataki László nagykövet is megerősíti a székelyföldi „betyárokról” írt jelentésében:

Különösen Lemhény (Magyar Autonóm Tartomány) környékét tartja rettegésben a hegyekben bujkáló Pusztai nevezetű kulák és bandája. Több párt- és néptanácsi funkcionáriust súlyosan bántalmaztak a környező falvakban. Ezért a párt és néptanácsi vezetők ezen a környéken állandó rettegésben élnek. Sajnálatos a dologban az, hogy a lakosság egy része támogatja és rejtegeti a banditákat.¹⁵

A Sólyom-banda tehát az alternatív úton halad, az erőszakolt adaptálódás, a személyiséget fokozatosan felőrlő alkalmazkodás számukra elképzelhetetlen, mindazonáltal hamar kiderül, hogy az erkölcsi tartás másodlagos a diktatúra sötét közegében, mert bárki a hatalom cinkosává tehető. Olyan „magas cselekvési intenzitású

¹³ *Uo.*, 117–118.

¹⁴ CZIGÁNYIK Zsolt, *A szabadsághiány anatómiái: Az emberi szabadság XX. századi angol ellenutópiáiban*, Budapest, Akadémiai, 2011, 87.

¹⁵ *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II., Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*, szerk. VINCZE Gábor, Csíkszereda, Pro-Print, 2003, 191. Vö. Stefano BOTTONI, *Sztálin a székelyeknél: A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*, Csíkszereda, Pro-Print, 2008, 123–124.

idő-terekben”, mint a diktatúrák, az életben maradás választások és döntések sokaságát feltételezi, miközben észrevétlenül átléphető a határ az amoralitás felé.¹⁶ Mozgalmuk széleskörű kibontakozását nehezítik, sőt, idővel ellehetetlenítik a – mondhatni erőszakszervezetként funkcionáló – Szekuritáté irgalmat nem ismerő módszerei, a fizikai agresszió túl a mentális egészséget szétforgácsoló, a tudat átalakítását célzó verbális-lelki bántalmazást egyaránt alkalmazó „átnevelő” stratégiái. A szervezet elévülhetetlen bűneire kiemelt hangsúly esik az elbeszélésben, kádereinek gazságai az egyének mikrokörnyezetéig éreztetik hatásukat. Szereplőink rendre szembesülnek vele, hogy az államvédelem kiszolgálói bárhol, bármikor képesek beférkőzni a világukba, különféle alakot, arcot ölthetnek, hiszen a Szekuritáté emberei maguk is az alakváltás reprezentánsai: a szervezetet a világháború után hozták létre, ahol a kezdetektől fogva rengeteg kétes múltú alak – javarészt egykori vasgárdista – szolgált, miként a mindent túlélő, valódi alakváltóként aposztrofált karakter, Titi Mureşan. Sólyomék harca nem valamiféle patetikus felkeléstörténetként jelenik meg, mentes az ideológiai vagy a filantróp vonatkozásoktól, lényegében csak az egyéni sérelmek mentén szerveződik, az apoteózis lehetősége nélkül. A bandához verődők tragikus sorsú emberek, akiket az elégtétel óhaja mozgat, kevésbé érdekeltek a társadalmi bázis kiépítésében, a lázadás kiterjesztésében, sőt – minthogy a rendszer minden lehetséges eszközt bevet a csoport kézre kerítése érdekében –, ellenállásuk épp az elnyomás erősödését katalizálja: „Egész falvakat semmisítették meg. Érted te ezt? Hogy ki okozza a szenvedést, az szinte mindegy annak a szempontjából, aki elviseli a szenvedést. Számukra nincsen különbség köztem, aki miatt agyonverik, és egy szekus között, aki agyonveri.” (192.) Sólyom sem egyértelműen pozitív figura, aki győzelemre vezetné a bandát, hirtelen haragú, indulatos ösztönember („bicskás”) – ezért kerül a petrozsényi büntetőszázadba –, gyakran felelőtlenül dönt, amivel nemcsak a saját, hanem a társai és testvére életét is kockára teszi.

Mivel a totalitárius hatalmi rendszer „bevéődik” a privát szféra elemi közegébe, bárkit képes korrumpálni, bizalmatlanságot, gyanakvást plántál az interperszonális kapcsolatokba, óhatatlanul pavlovi reflexeket váltva ki az emberből mind a viselkedésben, mind a beszédben, sőt, a gondolkodásban is.¹⁷ Még a közeli sorstársak felé sem indokolt a feltétel nélküli jóhiszeműség, mert hamar beigazolódik, hogy a kétely egyáltalán nem alaptalan, ahogyan az Ilona árulása esetében is látható. A félelemre építő kommunista rendszer lépésről lépésre mindenkit behálóz, az egyén akarva-akaratlanul a részévé válik: Xavér besúgóként szolgálta a Pártot; a névtelen elbeszélőt a diktatúra végóráiban szervezi be a Szekuritáté, hogy jelentsen a kórház vezető főorvosairól; Ilona a kínzások hatására elárulja társait; Sólyom Ferencet brutális módszerei teszik a Szekuritátéhoz hasonlóvá¹⁸ – persze jogos kérdésként vetődhet fel, hogy

¹⁶ FARAGÓ, 14.

¹⁷ Vö. CZIGÁNYIK, 101–103.

¹⁸ Vö. KÁROLYI Csaba, *Micsoda alakok!*, Élet és Irodalom, 2016. augusztus 19.

a túlélés szűk lehetőségfeltételei közt megőrizhető-e egyáltalán az autonómia. Mind a Gheorghiu-Dej-, mind a Ceaușescu-korszak vonatkozásában olyan „fegyelmező hatalomról” beszélhetünk, amely mindenhol, mindenki életében jelen van, még azokéban is, akik maguk is aktív részesei a gépezetnek¹⁹ – ahogyan a bandát üldöző Szekuritáté-tiszt, Alex Perjovschi (születési nevén Rajnai György) is ki van téve a hatalom éber tekintetének.

Rajnai/Perjovschi mint „renegát neofita”²⁰ a kötet egyik központi jelentőségű karakterévé válik. A kolozsvári magyar gyermek már korán olyan helyzeteket él át, amelyek károsak az identitásképződésére. A háború végóráiban, amikor a front már Kolozsvár közelébe kerül, édesanyja elmenekül Budapestre, hátrahagyva agyhártyagyulladásban szenvedő fiát, ami kitörölhetetlen traumát jelent a tizenéves gyermek számára: „Emlékezett, és sehogy sem bírta kiverni a fejéből, hogy amikor az automobil kettőt dudált a ház előtt, az anyja befutott hozzá, és úti köpenyében, le sem ülve, csak éppen térdet rogyasztva, sietősen csókot nyomott a szája bal sarkára.” (43.) A lelki megrázkódtatáson áteső Gyurika anyaképe tehát végérvényesen eltorzul, a távozás aktusára elfordulásként, cserbenhagyásként tekint, az agyhártyagyulladást és a nyomában érkező agyvérzés okozta arcbénulást is az anyai búcsúcsók hatásának tudva be. A beteg gyermek Kolozsváron marad az őt ápoló nagymamával, az ő halála után azonban árvaházba kerül. Az intézet tranzitorikus közege szimbolikus átmenetet képez Gyurika életének szakaszai közt, két korszak határán, az egyikből a másikba átforduló ponton egyidejűleg jelent lezárást és kezdőhelyzetet. Az árvaház atmoszférikus párhuzamaként említhető Nádas Péter *Egy családregény vége* című regényének nevelőintézete, ahová a főhős, Simon Péter kerül a család elvesztése után. Az árvaház – a külső hatalmi alakzatokat mikroszinten leképező – erőszakos rendszere amnéziát, feledést parancsol, a fiataloknak kötelezően előírja, hogy fordítsanak hátat a múltnak, amint az az igazgatónőtől elhangzik: „Ahhoz, hogy a közösségnek hasznos tagja légy, mintha most születnél volna, úgy kell eltakarja új életed a régit; hogy új ember lehess! [...] Akik itt társaid lesznek, hasonló sorsúak. A szülői bűnök terhét el kell vetniük.”²¹ A múlt elnémulása, a családi tradíciók elutasítása, szétzúzása a kezdődő individuáció összeomlásához, az én szétszabdálásához vezethet,²² ami Simon Péter nyitva maradó történetét tekintve csupán feltételezés, míg Rajnai/Perjovschi esetében valóságos.

Döntő életfordulatként a helyi pártelit vezére, Duca Laurentiu kiemeli az árvaházból, fiaként nevelteti, mintegy elrendelve a fiatalember jövőbeli sorsát: „Duca elvtárs úgy hozta el az intézetből, hogy még csak azt a kevéske holmiját sem csomagoltatta össze velem, ami egykori otthonát jelentette. Kitépte az intézetből. Azt mondta neki, már régóta figyel. A legtehetségesebbeket hozza csak el. Alex nem értette rögtön,

¹⁹ Vö. Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, ford. Csűrös Klára, Fázsy Anikó, Budapest, Gondolat, 1990.

²⁰ PÉCSI Györgyi, *Szabó Róbert Csaba: Alakváltók*, Kortárs, 2016/9, 90.

²¹ NÁDAS Péter, *Egy családregény vége*, Budapest, Jelenkor, 2018, 143.

²² Vö. BALASSA Péter, *Nádas Péter*, Pozsony, Kalligram, 1997, 102, 109.

mire gondol, de Duca azt mondta, nem baj, majd megérti.” (40.) Miután kilép a nevelőintézet falai közül, bekerül egy másik mesterséges mikroklímába, ahol az elsődleges célkitűzés Gyurika – akit azontúl Alexnek neveznek – személyiségének radikális átformalása. Új környezetében ugyanis evidens, hogy a magyar nemzetiségi identitáselemek felszámolásával a román nyelvi-kulturális-politikai közegbe integrálódó identitás kialakítása válik követelménnyé. Hogy a korai tapasztalatokat ne legyen képes beépíteni az individuációba, elengedhetetlen az „emlékezeti kulcsok” eltávolítása, mivel ezek képesek elindítani az emlékezés műveletét pusztán az észlelésük révén, vagyis tudatos technikával marginalizálható az előző időszak emlékezete.²³

Perjovschi identitását a gyermekkortól kezdődően az „önfelszámolás és újrakonstruálás határozza meg”, tagadása mélyen a gyermekkor „gyalázatos” momentumaiban gyökerezik, kevésbé a „pártpolitikai pálfordulás” kihatása.²⁴ Fiatalkorát egészében az alkalmazkodó viselkedés, a „terhes” név, nemzetiség, nyelv levetkezése, a betagozódás keretezi, ez az átmenetiség pedig egyértelműen Perjovschi tranzitorikus státuszát teszi láthatóvá.²⁵ A névcsere sarokpont az identitás(át)alakulásában, a román kereszt-és vezetéknev felvétele gyakorlatilag eltörli az előző ént, miközben az „új” én felépítésére determinál. Sokatmondó, hogy a névváltást, az identitástól való megfosztás egyik kulcsmomentumát Perjovschi nem veszteségtapasztalatként éli meg, hanem az éntagadás – kezdetben reflektálatlan, később reflektált – folyamatának egyik szükséges elemeként. A tagadást egyfelől a diszkrimináció tapasztalata, másfelől azon atrocitások erősítik fel a fiatalemberben, amelyeket magyarsága miatt kénytelen elszenvedni (nevetségessé tétel, gúnyolódás, fizikai bántalmazás), sőt, az elbeszélés utal rá, hogy sokáig még a nyelvi korlát is akadályt jelent a szocializációjában. Kezdetben minden beszédhelyzetben a köszönetnyilvánítás beszédaktusával reagál, mígnem a román nyelvben való előrehaladása lehetővé nem teszi számára a megértést. Eszerint a magyarság expressis verbis elutasítása a védekezés egyik eszközeként is érthető, minthogy a nemzetiségi kategóriával való azonosulás tiltás alá kerül, az integráció érdekében a szakítás látszik pragmatikus döntésnek – a negatív következmények ellenére is. Mikroszinten tehát az valósul meg, amit a diktatúrák makroszinten akarnak elérni:²⁶ mert mint szóba került, a totalitárius rendszerek utópisztikus célkitűzése a társadalomban lévő különbözőségek kiküszöbölése, a társadalom „egyneműsítése”.

Valamely identitásképlet egyoldalú túlhangsúlyozása azonban szakadást eredményezhet az egyén identitásában, nyilvános és privát identitást hozva létre. Míg a nyilvános identitás egyértelműen „rendszerkompatibilis”, a privát sok esetben illegitimnek minősül, amivel a hatalom próbál leszámolni, nagyfokú nyomást gyakorolva a privát

²³ KESZEI András, *Jelentés, törés, identitás = Az identitások korlátai: Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*, szerk. BÖGRE Zsuzsanna, KESZEI András, Ö. KOVÁCS József, Budapest, L'Harmattan, 2012, 14.

²⁴ TINKÓ Máté, „A lepke öt és mindhármunkat én”, Szépirodalmi Figyelő, 2016/6, 98.

²⁵ FARAGÓ, 14.

²⁶ HANKISS, 59–63.

szférára. A privát identitáselemek kiszorításának, eltörlésének egyik lehetséges módja azok negatív identitástöredékekké alakítása. „Ez azt jelenti, hogy valamely korábban meglévő identitásképlet széttöredezik, bizonyos részei azonban fennmaradnak és a személyiség »rossz« oldalát képviselik, azt, amit még le kell küzdeni [...]. Az állandó önkritikának és az »agymosásnak« is az a célja, hogy a korábbi identitáselemeket negatív identitás-töredékekké alakítsa és a személyiséget arra kényszerítse, hogy folyamatosan megküzdjön ezekkel a töredékekkel.”²⁷ Habár a totális rendszer erőszakos identifikáló, homogenizáló törekvései rendre akadályokba ütköznek, különösen a családszférában, az identitásdeformációk, identitás-eróziók csak a társadalom egy szűk rétegére érvényesek, vagyis nem lehet általános mintázatokról beszélni,²⁸ Perjovschi származástudatát tekintve mégis tanulságos a negatív identitástöredékek iménti képlete. Perjovschi „multikulturalizmusa” tehát meglehetősen problematikus, a nemzeti tudat akaratlagos felszámolásától terhelt, így elkerülhetetlenül az akkulturáció felé tart. Habár ugyanazon személyi tudaton belül keverednek a magyar és a román kulturális vonatkozások, a „multikulturalizmus” – pontosabban „bikulturalizmus” – a kulturális identitás decentralizációját, a sehová sem tartozás destruktív érzését erősíti fel.²⁹ Amennyiben a két kultúrát valaki összeegyeztethetetlennek, egymással szemben állónak érzi, a bikulturális identitás egységesítése nem lesz lehetséges, mind az elhatárolódás, mind a betagozódás torzó marad.³⁰

A serdülőkori identitáskrizis elnyúló időszakában az egyén megbirkózik a jövőbeli szerepek bizonytalanságaival, lehetősége van elszakadni a múltban gyökerező énképtől, szerepeitől, társas kapcsolataitól, miközben új énképet, szerepeket, kapcsolatokat alakít ki.³¹ Mindazonáltal érdemes hangsúlyozni, hogyha az új szerepekkel való elköteleződés túl korán, előzetes kísérletezések nélkül megy végbe, vagy kényszerítő hatásoknak van kitéve, a későbbi életszakaszokban identitászavarok léphetnek fel.³² Mivel az egyéni identitásdinamika egybekapcsolódik a szociális identitás alapvető szükségletével, hogy az egyén önértékelését és önbecsülését a csoport-hovatartozás révén elégítse ki,³³ kiemelkedő jelentőségű lesz ama csoport szemlélete, nézetrendszere, amihez az én valóságértelmezése társul.³⁴ Perjovschi belügyis kiképzést kap,

²⁷ ERŐS, 1108.

²⁸ Vö. SZUMMER Csaba, *Identitásváltás vagy identitáspatológia? Néhány észrevétel Erős Ferenc írásához*, Magyar Tudomány, 1992/2, 219.

²⁹ SZIGETI L. László, *A multikulturalizmus esztétikája*, Helikon, 2002/4, 408–409.

³⁰ Vö. GRABOVAC Beáta, *Kultúra(függőség) – (többszörös) identitás = Utazás – megértés – identitás*, szerk. CSÁNYI Erzsébet, Újvidék, Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 2013, 204.

³¹ Erik H. ERIKSON, *Az életciklus: Az identitás epigenezise*, ford. PETŐ Katalin, = E. H. E., *A fiatal Luther és más írások*, Budapest, Gondolat, 1991, 437–498.

³² LÁSZLÓ János, *Társas tudás, elbeszélés, identitás: A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*, Budapest, Scientia Humana – Kairosz, 1999, 95–97.

³³ Uo.

³⁴ Vö. ERIKSON, 485–486.

betekintést engednek neki „az országot átszövő oligarchikus, kliensi és nepotista” hálózatba,³⁵ azonban azt sem szabad elfelednünk, hogy az adaptáció nem autonóm döntés, hanem kényszer, külső behatások okozata. Hiába próbál alkalmazkodni a rendszerhez, teszi magáévá a Párt világnézetét, a Szekuritáté módszereit, mutat hűséget, elköteleződést, szorgalmat, a teljes integrálódás mégiscsak sikertelen – „outsider” marad, amit magyar származásának konstans felemlegetése, a szakmai kompetencia elvitatása, a fiaskók utáni gyors eltávolítás, végül a szociális elszigetelés szemléltet. Amikor a sorozatos kudarcai már a pártvezetőségnek is kínosak, hamar bűnbakot kreálnak belőle, így a Szekuritáté hírhedt kádere jelentéktelen börtönadminisztrátorként végzi.

Mivel már haszontalan a Párt számára, ismét identitásválságot szenved el, fokozatosan leépül a személyiségének azon része, amiért minden erővel a „nehezen uralható” egykori emlékeit, nemzetiségi hovatartozását, fiatalkori identitását próbálta megtagadni, eltörölni. Ez a folyamatos identitás(át)alakítás, az én diszkontinuitása az önazonosság szétforgácsolódásával, jövőbeli összeroppanásával fenyeget, amely Perjovschi instabil alaptermészetében, gyakori határozatlanságában, átgondolatlan tetteiben, s kései alkoholizmusában mutatkozik meg. Élete utolsó szakaszában alkoholmámorba „menekül”, azonban mégsem tud nyugalomban élni – egy tizenéves fiú képe kísérti, látomásról látomásra, álmról álomra feltűnik az ismeretlen gyermek alakja: „Talán nem is létezik, csak látomásai vannak megint, mint Craiován. De nem. Az a fiú ő maga, senki más. Vagy ha nem is ő, valaki belőle. Félrefordította a fejét, és a fiút látta, ott ült az emeletre vezető márványlépcsőn, és tökmagot rágcsált. Üres szemmel bámulta a fölfelé lépkedő embereket.” (247.) A férfi pszichéjében tehát saját, letűnt gyermekora projektálódik a látomásba, saját traumatizált énje jelenik meg a kisfiúban. Álomlátásai, képzelgése, valamint a paranoia, hogy azok, akiket évekig szolgált, végül elteszik láb alól, egyértelműsítik, hogy őt is elnyeli a pokol, amelynek létrehozásában maga is aktívan közreműködött. Magyarán, paradox módon, Perjovschi az elnyomó rendszer egyik áldozatának is tekinthető, nem a „passzív szenvedés” értelmében – mint például az etnikai tisztogatások, pogromok áldozatai esetében –, hiszen brutális cselekedetei miatt ő nyilvánvalóan az „elkövető” kategóriájába sorolható. Az „elszenvedők” és az „elszenvedtetők” csoporthatárai azonban elmozdultak, az „áldozat” fogalma átalakult, és a terminus alkalmazhatóvá vált olyanokra is, akikre korábban a „méltatlan” címke került. Ennek köszönhetően a Perjovschi-féle ambivalens figurák szerepének megítélése is árnyaltabbá vált.³⁶

Az *Alakváltók* úgy ad képet az ideológiai alapon gyakorolt erőszakpolitikáról, a „Kelet-Európán belül is hangsúlyosan egyedi”³⁷ román kommunista diktatúra konformista kiszolgálóiról, az elnyomástapasztalatokról, kényszerpályákról, a totalitárius

³⁵ HANKISS, 322.

³⁶ Vö. GYÁNI Gábor, *Emlékezés és felejtés mint (politikai) stratégia* = Gy. G., *Az elveszithető múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010, 328–329.

³⁷ BOKA László, *Történelem – alulnézetből* = B. L., *Egyszólamú kánon? Tanulmányok és kritikák*, Budapest, Gondolat, 2013, 276.

rendszer mindenre és mindenkire kiterjedő figyelméről, hogy nem hagy kétséget szándéka felől: felmutatni azokat a mechanizmusokat, amelyek(et) a mindig más formát öltő hatalom eredendő célkitűzése, a korlátlan uralom megtartása érdekében működ(tet)nek. Tragikus történelmi időszak realitásairól közvetít, identitás(de)-konstrukciókról, nyelvi-kulturális határátlépésekről, átmeneti alakzatokról, tranzit-szerűségről az egyéneket vagy egész csoportokat érintő *kollektív* társadalmi traumák lélektani hatásaival a fókuszban. A konkrét idő- és térbeli lokalizálhatóságon túl olyan areferenciális, általános mintázatokat tesz láthatóvá, amelyek nemcsak a Gheorghiu-Dej vagy Ceaușescu nevéhez fűződő diktatúrákra, hanem a jelenleg regnáló ideológiákra, a mindenkori politikumra is érvényesek.³⁸ Hogyha a hatalmi alakzatokban változás történik, az mindenkor felszínes, álságos, hamis reprezentáció, míg az egyént tekintve (amint azt Alex Perjovschi sorsalakulása szemlélteti) az erőszakos énkonstituálás, a negatív identitástörédekek eliminálása sohasem lehet problémamentes vagy következmények nélküli, csakis karaktertorzuláshoz – meddő látszat-élethez – vezethet.

BÉRES NORBERT
 egyetemi tanársegéd
 Debreceni Egyetem
 beres.norbert@arts.unideb.hu

Distorted Structures of Authority and Identity
 (Róbert Csaba Szabó: Alakváltók)

Abstract: The article explores the ways Róbert Csaba Szabó's novel *Alakváltók* ("Shapeshifters") represents Romania's 20th century history, with special respect to the regime change in 1989. Accordingly, I link the motifs of "shapeshifting" and metamorphoses to the novel's disillusionary view on the prospects of political change and transformation in Eastern Europe. Focusing on the central character of Rajnai/Perjovschi, I conclude that the story of his life displays at the micro level what totalitarian power attempts to achieve at the macro level: the disfigurement, concealment or total eradication of personal and group identities.

Keywords: identity, Romanian history, Transylvanian literature, historical novel, totalitarianism

DOI: 10.37415/studia/2022/3-4/163-174.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

³⁸ BÁNYAI, 81.